

UGRAI JÁNOS

SZAKSZERŰSÉG, TUDOMÁNYOSSÁG, KRITIKUSSÁG – A POLITIKAI AKTIVITÁS KEZDETEI AZ EGYETEMI IFJÚSÁG KÖRÉBEN KÉTSZÁZ ÉVE

COMPETENCE, ERUDITION AND CRITICAL THINKING. THE BEGINNINGS OF POLITICAL ACTIVITY AMONG UNIVERSITY STUDENTS IN THE EARLY 19TH CENTURY. The first decade of the 19th century was a period of significant change in terms of the political activity of European university students. They had come forward before in hope of achieving interest- or value-based goals, and in such cases, they exhibited a considerable ability to promote their own interests. However, their involvement and political role was entirely different in the Middle Ages and Early Modern Times. From the 1810s on, the opinion and activity of university student as political actors independent from both the university and the professors were taken into account – and often even feared – by the political elite in power. The transformation of university students' political role was the result of several, almost simultaneous changes accumulating. Due to the branching off of professional degrees and the increasing expertise of their scientific base, expectations of civic engagement based on critical thinking, and a new kind of uncertainty deriving from various sources made university students especially responsive to problems of their times. Several factors played a vital role in this growing responsiveness: the (cameralist) teachings of the Enlightenment; the strengthening of academies of science, which were the primary competitors of universities; as well as a concomitant separation of disciplines and the disappearance of the shared theological-philosophical-philological language used before. These factors were intensified by career starter graduates' recurring fears of unemployment – triggered by processes of professionalization – which further increased university students' interest in public affairs and their political activity.

A 19. század első évtizedeiben látványosan megváltozott az európai egyetemek ifjúságának politikai szerepvállalása. Az *universitas* diáksága korábban is fellépett érdek- vagy értékalapú célok reményében, s ilyenkor tekintélyes érdekérvényesítő képességről tett tanúbizonytságot. Ám a középkori és kora újkori szerepvállalásuk teljesen eltért a későbbiektől. Az 1810-es évektől az egyetemi diáknak mint önálló, az *universitastól* és a professzoraitól független aktornak a politikai véleményalkotásával és szerepvállalásával mindenkor számol – s rendszerint tart is tőle – a hatalmat gyakorló politikai elit. Az egyetemi diákság politikai szerepének színváltozása számos, közel egy időben végbe menő változás egymásra halmozódásának eredménye. Az egyes diplomás szakmák elkülönülése, tudományos alapjuk szakszerűvé válása, a diplomásoktól elvárt, kritikusságon alapuló közéleti aktivitás igénye, s nem utolsósorban e diplomások számos forrásból eredő, újszerű bizonytalansága közös erővel tette az egyetemen tanuló ifjúságot saját kora problémái iránt különösen érzékennyé. Mindebben a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus (kamaralista) tanításai, a tudományos akadémiáknak mint konku-

rens intézményeknek az egyetemekkel szembeni megerősödése, s mindezek nyomán az egyetemeken a diszciplináris elkülönülés, a korábbi közös teológiai-filozófiai-filológiai jellegű közös nyelv megszűnése játszottak eminens szerepet. Ezekre a tényezőkre ráerősítettek a pályakezdő diplomásoknak a professzionalizációs folyamatok révén ciklikussá váló elhelyezkedési félelmei, amelyek tovább fokozták az egyetemi ifjak közügyek iránti érdeklődését és politikai aktivitását.

Bevezetés – az egyetemek közéleti aktivitásának archetypusai

Az egyetemek alapításuktól fogva természetes módon folytak bele ilyen-olyan okokból a saját intézményük falain kívüli, a társadalom egészét vagy nagy részét érintő közügyek alakításába. Politikai szerepvállalásuk nagy múltra tekint vissza, s működésüktől szinte szétválaszthatatlan. Ennek a politikai jelentőségnek a belső szerkezete azonban jelentősen megváltozott az évszázadok során. A középkori és a kora újkori egyetemek ebbeli aktivitása jellemzően két fő okra volt visszavezethető. Egyfelől számos közismert eseményt említhetünk, amelyeket az önérdék által vezérelt fellépések halmazába sorolhatunk. Az egyetem saját autonóm jogainak védelmében vagy kitérésének céljából igen hatékony érdekérvényesítő szereplőnek bizonyult a kezdetektől fogva – gondoljunk csak a kivonulásokra, az *universitasok* céltudatos és fölöttébb eredményes tárgyalásaira a territóriumok uraival szemben saját gazdasági és jogi státusukat erősítendő.¹ Ugyancsak jobbára érdekalapon helyezkedett egy-egy egyetem egyik vagy másik oldal pártjára, s szegődött el szövetségesnek az investitúraharc idején vagy a fejedelemséggért küzdő rivális dinasztiák mellé. Ezek a fellépések közvetlen módon határozhattak az adott egyetem jövőjéről – vagy legalábbis ezt várták a beavatkozást támogató professzorok és diákok –, miközben az intézmény és az intézményi közösség súlyánál, jelentőségénél fogva a szerepvállalás jóval az egyetemi pozíciókon túli téttel járt. Adott esetben épp az egyetem álláspontja, kiállása bizonyulhatott perdöntőnek egy-egy regionális territóriumvitában.²

Inkább már a kora újkorra, a teológiai pluralizmus megerősödésének az idejére tehető, hogy az egyetemek közéletre gyakorolt hatása új, szintén hangsúlyos elemmel egészült ki. Teológiai, filozófiai, filológiai jellegű viták kapcsán szerveződtek „pártok”. Tudósok köré csoportosultak olyanok, akik a rivális gondolkodó tételeit bírálták, megkérdőjelezték. Ezek a helyzetek nem merültek ki egy-egy túlfűtött disputában, hanem

¹ Rudolf STICHWEH, *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität* (Frankfurt am Main, 1991), 12–23; MIKONYA György, *Az európai egyetemek története (1230–1700)* (Budapest, 2014), 127–128.

² Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban* (Budapest, 1979), 81–113; STICHWEH, *Der frühmoderne...*, 38–46; FERENCZ Sándor, „A középkori egyetem: Egyetem – universitas – studium generale”, *Világosság* XL, 8–9 sz. (1999): 11–25; BORBÉLY Gábor, „Doktrinális konfliktusok a késő középkori egyetemeken: Az 1277-es elítélő határozat és az 1474-es párizsi nominalistaellenes rendelkezés”, *Világosság* 40 (1999): 26–34.

tartósan és időnként végletesen, mondhatnánk: tettelegességgel megosztották a hallgatót és a professzori kart egyaránt. Nem feltétlenül maradtak ráadásul házon belül ezek az ellentétek. A táborok kialakulhattak egy-egy konkurens intézményben, illetve az egyetemi emberek szembekerülhettek más körök (egy-egy kolostor szerzetes gondolkodóinak, az egy-egy főúr köré szerveződő művelt csoportosulások tagjainak, majd az akadémiák tagságának, netán az uralkodói udvar hivatásos tudósainak) nézeteivel.³ Ezek a nagy elvi viták két újdonságot mutatnak a szempontunkból. Egyfelől az érdekalapú fellépést kiegészítette – és gyakran el is homályosította – az értékalapú megközelítés. A textúrát illető dilemmák nem monopóliumokról, bevételekről és további kiváltságokról szóltak, hanem az egyszerű földi halandó számára sokszor lényegében teljesen érthetetlen, nüansznyi különbségekről.⁴ (Ez persze sosem volt akadály a robbanással fenyegető feszültségek kialakulásának.) Másfelől pedig ezekben az összecsapásokban jó eséllyel bomlott meg egy-egy intézményen belül az egység – épp az az *universitas*, ami az intézmény legfontosabb jellemzője volt. Ilyenkor is nagy súllyal esett latba a térség szellemi és politikai életében az, hogy az adott egyetem milyen hosszan volt megosztott, illetve melyik csoportosulás milyen erőt tudott képviselni, s mennyire volt képes az ellentábor fölé emelkedni. A történeti példák itt is hosszan sorolhatók, hisz alig van egyetem a kora újkorban, amelyiknek a polgárságát ne osztotta volna meg pl. a Cocceius nézeteihez vagy a pietizmushoz, ortodoxiához stb. való viszony.⁵

Az egyetemi ifjúság mint önálló politikai szereplő

A fent röviden vázolt két különböző típusú politikai szerepvállalásban sosem elhanyagolható az egyetemi diákok jelenléte. Bár ezekben nem játszottak főszerepet, de nélkülük igazán látványossá, fajsúlyossá aligha válhatott volna az egyetemeknek sem az érdek-, sem az értékalapú aktivitása. A kiváltságok hierarchiájára, a különbözőképpen kiváltságolt rendek, rétegek közötti viszony egyensúlyára, s mindennek a stabilitását biztosító, az érintkezési formák formalizáltságára épülő rendi társadalomban az *universitasok* tagságának viselkedését, ambícióit is meglehetősen merev szabályok határozták meg. Ráadásul – s erről alább még részletesebben is szót ejtünk – az egyetem volt

³ Különböző, egyetemeken kívül koncentrálódó tudományos kezdeményezésekre példák Ausztriából: UGRAI János, *A központosítás és a modernizáció ellentmondásai: A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében* (Budapest, 2014), 139–142.

⁴ MIKONYA, *Az európai egyetemek...*, 249–251.

⁵ A középkori egyetemek klasszikus hasonló ellentéte a realista-nominalista vita: MIKONYA, *Az európai egyetemek...*, 251–252. A kora újkori németalföldi egyetemek teológiai-filozófiai jellegű vitáihoz: Johannes VAN DEN BERG, *Religious Currents and Cross-Currents: Essays on early modern Protestantism and the protestant Enlightenment* (Leiden–Boston–Köln, 1999); Paul SCHUURMAN, *Ideas, Mental Faculties and Method: The Logic of Ideas of Descartes and Locke and its Reception in the Dutch Republic, 1630–1750* (Leiden–Boston, 2004). Általános áttekintést ad erről a problémáról: Pierre CHAUNU, *A klasszikus Európa* (Budapest, 2001), 281–287.

az az intézmény, amely a legkönnyebben volt képes megválni a szabályok ellen fellépő tagjától: egy papot vagy egy nemest sokkal nehezebb és hosszabb procedúra alapján lehetett kizárni a saját köréből, mint egy egyetemi hallgatót távozásra bírni.⁶

Ez is magyarázhatja, hogy a 19. század elejéig kevés jelét lelteni annak, hogy az egyetemi ifjúság önálló politikai aktorként jelenne meg – akár valóságosan, tényleges cselekvőként, akár a félelmek szintjén, az elővigyázatosok részéről. II. József durván szimbolikus lépésekkel fokozta le a professzorokat, jelezve, hogy legszívesebben alávetett állami szolgálkként tekintene rájuk, de a diákság hasonló alávetésére nem került sor (hacsak a drasztikus létszámkorlátozásokat nem tekintjük annak).⁷ Mint ahogyan az egyetemi ifjúság sem lépett fel semmilyen érzékelhető módon sem tanárai megvédésének céljából, sem a radikálisan megcsonkított gimnáziumi és akadémiai szféra érdekében. De nemigen vált toposzá a francia forradalom idején sem a lázongó, az események menetén fordító vagy azt dinamizáló, egymáshoz tartozó, s így kollektíven fellépő (vagy legalább a külső szemlélő számára kollektíven fellépőnek tűnő) egyetemi ifjúság. Az 1790-es évek szabadkőműves vagy ún. jakobinus mozgalmaiban is csaknem ismeretlen jelenség a feltörekvő, tanulmányait még folytató vagy épp csak befejező, a friss szellemi erő által felvértezett, öntudatos egyetemi ifjú politikai szerepvállalása.⁸ E sorok írója az 1760–1810-es évek ausztriai oktatáspolitikai, s azon belül a felsőoktatás-, egyetempolitikai viták, szakmai diskurzusok elemzésekor sem találkozott azzal a jelenséggel, hogy a hallgatók bármilyen módon is belefolytak volna, netán egyenesen valamifajta politikai érdekcsoportot alkottak volna az egyébként egyre terebélyesedő kört megszólító szellemi csatározásokban. Ezt a tapasztalatot erősíti a téma egyik kulcsfontosságú szakirodalmi feldolgozása: Konrad H. Jarausch a német egyetemek diákságának politikai állásfoglalásait elemezve a napóleoni időkkel kezdi a téma kifejtését, s az első esztendőket egyfajta előtörténetként tárgyalja.⁹

Az igazi nagy fordulatot a karlsbadi határozatok egyik passzusa hozta el. A Szent Szövetség Európájának védelmét garantáló 1819. évi rendeletek közül az egyik immár

⁶ Rudolf STICHWEH, *Wissenschaft, Universität, Professionen: Soziologische Analysen* (Frankfurt am Main, 1994), 202–205.

⁷ Christoph THIENEN-ADLERFLYCH, „Wandlungen des österreichischen Studiensystems im Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert”, in *Student und Hochschule im 19. Jahrhundert*, hrsg. Karsten BAHNSON et al. (Göttingen, 1975), 27–33; Grete KLINGENSTEIN, „Universitätsfragen in der österreichischen Monarchie um 1800”, in *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts*, hrsg. Helmut REINALTER und Harm KLUETING (Wien, 1983), 84–85; Josef HOCHGERNER, *Studium und Wissenschaftsentwicklung im Habsburgerreich: Studentengeschichte seit Gründung der universität Wien bis zum ersten Weltkrieg* (Wien, 1983), 102–104; UGRAI, *A központosság...*, 153–157.

⁸ A szabadkőművesek és jakobinusok személyi adattárát szisztematikusan – bár nem kizárólag erre az egy szempontra figyelve – átnézve nem lettem figyelmes az egyetemi diákok markáns részvételére. Hrsg. Helmut REINALTER und Claus OBERHAUSER, *Biographisches Lexikon der demokratischen und liberalen Bewegungen in Mitteleuropa 1770 bis 1848/49* (Frankfurt am Main, 2015).

⁹ Konrad H. JARAUSCH, *Deutsche Studenten 1800–1970* (Frankfurt am Main, 1984), 14–24; Hans-Christoph KRAUS, *Kultur, Bildung und Wissenschaft im 19. Jahrhundert* (München, 2008), 29–33.

nemcsak a professzorok politikai megbízhatóságát követelte meg, hanem az egyetemi ifjak belső szervezkedéseit is megtiltotta, illetve szigorú, államilag felügyelt keretek közé szorította. Az eredetileg az író és orosz konzul August von Kotzebue elleni sikeres merényletet mint apropót felhasználó tiltó rendelkezés témánkat érintő újszerűsége, hogy a diákokat s azok szövetségeit (a Burschenschaftokat) kollektív és önálló szereplőként kezelte – leválasztva tehát mind az adott egyetem egészéről, mind pedig a professzorok köréről.¹⁰ Emellett pedig a liberális, demokrata, alkotmányos törekvések egyik fő hordozójaként, s mint ilyen, a reakciós erők fő veszélyforrásaként tünteti fel a dokumentum a diákokat, akikkel szemben preventív módon, az általánosítástól egyáltalán nem visszariadva kell fellépni.¹¹

Lényegében ekkor született meg a hatalomra potenciális veszélyt jelentő, gondolkodásában nehezen kiszámítható és irányítható, elvbarátaival könnyedén szervezkedő, fiatalos lendületű, ugyanakkor tanulmányai, tudása és a fellépését általában – ilyen-olyan megkötésekkel ugyan, de – támogató professzorok révén komoly társadalmi presztízzsel rendelkező egyetemista archetípusa. Azé az egyetemistáé, aki magán hordozza a zsákutcába forduló felnőtt társadalom minden jövőbe vetett reményét. Azóta az egyetemistákhoz kötött ezen szerep alig változott – legfeljebb kiegészült részint a nagy felfordulásokban, forradalmakban játszott vezető szereppel, részint azzal a társadalomtudományi felismeréssel, miszerint az egyetemi diákság egyfajta politikai-kulturális lakmuszpapírként jelzi előre az elégedetlenség, illetve a más irányú gondolkodás újabb trendjeit.

Az alábbiakban azokat a tényezőket vesszük vázlatosan szemügyre, amelyek összességében vezethettek oda, hogy a 19. század elejére eljusson az egyetemi-akadémiai szféra e markáns fordulathoz.

Világnézeti változások

E ponton igencsak nagy ívű áttekintésre szorítkozhatunk, hisz két olyan rendkívül összetett és nagy hatású jelenséget idézünk fel, amelyeknek egyenként is óriási szakirodalma van.¹² Ugyanakkor témánk szempontjából elsőrangú jelentőségűek, így semmi-

¹⁰ Az ezt közvetlenül megelőző nagy jelentőségű politikai beavatkozás, Napóleon központosító, monopolizáló egyetempolitikája még egy tömbben kezelte az egész szektort, s nem foglalkozott külön a diáksággal. Jean TULARD, *Napóleon* (Budapest, 1997), 380–382.

¹¹ Eberhard BÜSSEM, *Die Karlsbader Beschlüsse von 1819: Die endgültige Stabilisierung der restaurativen Politik im Deutschen Bund nach dem Wiener Kongreß von 1814/15* (Hildesheim, 1974); Manfred BRÜMMER, *Staat kontra Universität: Die Universität Halle-Wittenberg und die Karlsbader Beschlüsse 1819–1848* (Weimar, 1991); Hans-Christoph KRAUS, *Kultur, Bildung...*, 22–24.

¹² Rövid áttekintésünket – számos más mű mellett elsősorban – ezekre alapozzuk: Roland MORTIER, *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai* (Budapest, 1983), 238–243; KÖPECZI Béla, *A francia felvilágosodás* (Budapest, 1986), 95–124; Pierre CHAUNU, *Felvilágosodás* (1998), 213–237; Hans-Christoph KRAUS, *Kultur, Bildung...*, 1–21; Karl Ottmar Freiherr VON ARETIN, „Europa im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Absolutismus”, in *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*,

képpen nem mellőzhetőek. Mi több, egyenesen a sor elejére kíváncsoznak. Az egyik a vallásos világrend, a világ vallásos alapokon nyugvó magyarázata monopóliumának a megrendülése. A felvilágosodás idején a világ születésének és a világ rendje fölötti irányításnak olyan narratívái születtek meg s nyertek több-kevesebb legitimitást, amelyek villámgyorsan szüntették meg ebben a témakörben a keresztény Európa korábbi, egy évezreden át közös nevezőjét. A keresztény tanítástól eltérő mértékben távolodó deista, materialista, naturalista, racionalista felfogások egy csapásra tették soha nem látott módon plurálissá már a viták kiindulópontját is, s ebből fakadóan aztán azok – a korábban jobbára egyazon tradicionális mederben folyó – menetét, kimenetelét. Ráadásul az új világmagyarázatok gyorsan szaporodhattak, vagy a már meglévők módosulhattak. Eltűnt tehát az az origópont, amihez a korábbi időkben mindenki igazodott hittel, megszokásból, netán kényszerből. A felvilágosodás filozófusai nemcsak lehetővé tették, hanem kifejezetten sürgették is mindennek a megkérdőjelezését, a kritika alkalmazását mindennel szemben. A tabuk ledőlése alig túlbecsülhető hatással járt az értelmiségiek gondolkodására nézve: a sokféle vélemény deklarált egyenrangúsága a kérdezés és a szembefordulás szabadságával járt, s utóbbi egyúttal valamifajta intellektuális kötelezettséggé is vált.

Kiváltképp érvényes volt ez a közügyekre, a közpolitikai kérdésekre. Szintén alaposan feltárt – bár a kérdés súlyából és jellegéből fakadóan még igen sokáig a szakavatott kutatók számára újra és újra kiemelten fontos vizsgálati probléma marad –, hogy miként dőlt romba néhány évtized alatt az abszolutisztikus kormányzás, illetve a rendi kiváltságok kényes egyensúlyára épülő társadalmi berendezkedés évszázados rendje. A felvilágosodás filozófusai behatóan foglalkoztak az állami berendezkedés ideális módjával, a különböző államformák előnyeivel, hátrányaival, a politikailag befolyásos társadalmi csoportok kívánatos, lehetséges összetételével és nagyságával, illetve aktivitásuk kívánt vagy épp elkerülendő mértékével, irányával. Csupa olyan kérdéssel, amelyek intenzív megvitatása közvetlenül hozzájárult a klasszikus politikai filozófiák vagy épp a klasszikus közgazdaságtan szárba szökkenéséhez.

Mivel a felvilágosodás nemcsak a kiemelkedő szellemek, a filozófusok évszázada, hanem a nevelés, a pedagógia – első igazán – nagy korszaka is, a fenti kulturális vívmányok átörökítésében és gyarapításában immár kiemelt hely jutott a tervszerű, tudatos ismeretközvetítésnek, az iskolázás különböző szintjeinek. Ennek köszönhetően maguk a filozófusok, a jelen társadalom átalakításán és a jövő megkomponálásán fáradozó gondolkodók is központi feladatként kezelték az utánpótlás-nevelés megszervezését.¹³ Olyannyira, hogy kifejezetten a pedagógiai felvilágosodás képviselői, a németországi

---

hrsg. Helmut REINALTER und Harm KLUETING (Wien–Köln–Weimar, 2002), 21–34; Jonathan I. ISRAEL, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670–1752* (Oxford, 2001).

¹³ KÖPECZI, *A francia...*, 201–230.

filantropisták nemcsak különböző iskolákat alapítottak kísérleti céllal, hanem tudós folyóiratot alapítva rendszeres fórumot teremtettek a szakszerű diskurzusnak, s az 1770-es években Jénában létrehozták a pedagógia számára az első egyetemi katedrát is.¹⁴

Ezért aztán természetes módon kapcsolódott össze a filozófusok jelent-jövőt közvetlenül megváltoztatni szándékozó, közéleti törekvése az iskolázással mint a jövő egyik legfontosabb letéteményeseként megjelölhető helyszínnel. Ez az oka annak, hogy az iskola, s azon belül is főként az értelmiségiek kinevelésével foglalkozó egyetem az eredeti elképzelések többsége szerint is átpolitizálódott. A diákok eleve társadalmilag kiemelten fontossá emelt helyre kerültek, ahol a korábbiakkal ellentétben lényegében tanulmányi kötelezettségükké vált egyfelől annak elfogadása, hogy nekik mint értelmiségieknek a jövőben lesz társadalomalakító, döntéshozó kötelezettségük, másfelől pedig, hogy nincsenek áthághatatlan dogmák, amelyek béklyóba szorítanák gondolataikat – vagy épp pozitív olvasatban: keretet biztosítanak nekik és feltétlenül elfogandó közös nevezőt hagynának meg a diskurzushoz.

Tudománypolitikai fejlemények

A tudósok, értelmiségiek társadalom- és jövőalakító funkciója mint kötelezettség ráadásul igen pregnánsan, egészen direkt formában jelent meg a 18. század közepén, második harmadában a közjótanításoknak köszönhetően. A meglehetősen szűk keresztmetszetű hatalmi-politikai célrendszer mentén s az azt közvetlenül és mindenben kiszolgáló, átfogó társadalom- és gazdaságpolitikai szempontok alapján kidolgozott eszmei irányzat, a kameralizmus nagyon hangsúlyosan számított az egyetemeken képezhető szakemberekre. A kameralizmus a merkantilizmusra helyenként emlékeztető, arra ráépülő, de annál lényegesen összetettebb, nemcsak gazdasági összefüggéseket számításba vevő, jellemzően német nyelvterületen virágzó 18–19. századi tudomány.¹⁵ Ez az uralkodói befolyást természetjogi és ökonómiai alapokon magyarázó, az élet minden fontosabb területét átfogó, közpolitikai célokat kitűző államtudomány három diszciplínát egyesített: a pénzügytant, a tágan értelmezett közigazgatást (Polizeywissenschaft) és az ökonómiát – benne a népesedéspolitikai, közegészségügyi, infrastrukturális, gazdaságpartoló, ár- és bérszabályozó feladatokat is. A kameralisták célja így nem merült

¹⁴ Hanno SCHMITT, *Vernunft und Menschlichkeit: Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung* (Bad Heilbrunn, 2007). A filantropizmusról, annak pedagógiai jelentőségéről legújabban Virág Irén folytat inspiráló kutatásokat. VIRÁG Irén, „Filantropista nevelési ideák”, in *Nevelésfilozófiai paradigmák*, 1. szerk. SCHWENDNER Tibor (Eger, 2018). (Megjelenés alatt, a szerző személyes közlése.)

¹⁵ Gustav OTRUBA, „Probleme von Wirtschaft und Gesellschaft in ihrer Beziehungen zu Kirche und Klerus in Österreich”, in *Katholisch Aufklärung und Josephinismus*, hrsg. Elisabeth KOVÁCS (Wien, 1979), 107–108; Hildegard KREMERS, „Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels: Einige neue Aspekte der Quellenforschung”, in *Joseph von Sonnenfels*, hrsg. Helmut REINALTER (Wien, 1988), 173–174; STICHWEH, *Der frühmoderne...*, 93–106.

ki abban, hogy minél nagyobb aktívumot érjen el az adott ország gazdasága és minél gazdagabb legyen az ország vagy annak uralkodója. Ezzel szemben egy jól szervezett, boldog alattvalók által lakott országot, olajozottan működő közigazgatást, minden tekintetben biztos pozíciónak örvendő uralkodói hatalmat álmodtak. E céltételezést egy komplex és rugalmasan alakítható fogalommal, a közjóval fejezték ki.¹⁶

Az ökonomikus-rationális felfogást követő kameralisztika szűken értelmezett megrendelőként lépett fel az egyetemekkel szemben.¹⁷ Ausztriai vagy bajorországi teoretikusai (mindenekelőtt Sonnenfels, illetve Ickstatt) társadalomelméletükben határozott helyet biztosítottak a professzoroknak és hallgatóiknak. Minden tudományos diszciplína képviselőinek pontosan körülírt feladat jutott ebben a konstrukcióban. Ennek súlyát az állam érdekében végzett társadalomátalakításban betöltött feladatuk hasznosága határozta meg.¹⁸

A fentebbiek miatt a kameralisztika szerepe az egyetemek világának átpolitizálódásában meglehetősen paradox. Hisz ez a társadalomfilozófia egyfelől eleve abból indult ki, hogy az állam megerősödése, a közjó elérése a legfőbb feladat, s ezért az egyéni igényeket és jogokat, véleményeket felülírja a rendre, biztonságra, kiszámíthatóságra épülő közjó elve. Másfelől az eredeti kameralista tanítások nagyon is konkrét elképzeléseket, cselekvési tervvé lebontható javaslatokat tartalmaztak, amelyek a tévedhetetlenség illúzióját keltették. Mindkét tényező azt erősítette, hogy a közjóelképzelésekbe nemigen fértek bele a nyílt szakmai viták. Ennek következményeként pedig az egyetemet bár kiemelt jelentőségű, de mennyiségi és szellemi értelemben egyaránt ugyancsak szoros pórázon tartandó, szolgáló funkciókkal felruházott szereplőnek képelték el. A kameralizmus tanításait használó felvilágosult abszolutizmus ennek jegyében is alakította restriktív és rigorozussá felsőoktatás-politikáját.¹⁹

Ez azonban csak látszólag nem kedvezett az egyetemek átpolitizálódásának. Valójában azonban a rövid távon elnyomott ellenvélemények a mélyben folyamatosan sza-

¹⁶ MADARÁSZ Aladár, „Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan: Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből”, *Közgazdasági Szemle* XLIX (2002), október, 838–843.

¹⁷ Herbert H. EGGLMAIER, „Am Beispiel Österreich: Die Wissenschaftspolitik eines aufgeklärt-absolutistischen Staates”, *Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 15 (1995): 101–125.

¹⁸ UGRAI János, „Bajor és osztrák párhuzamok az egyetempolitikában a 18. század végén”, in *Új kutatások a neveléstudományokban*, szerk. KOZMA Tamás és PERJÉS István (Budapest, 2012), 373–385. A közjóról tematikus szám jelent meg a közelmúltban a *Történelmi Szemle*ben. Ebből a kötetből lásd különösen: KÖKÉNYESI Zsolt, „A hasznos állampolgár képzése: Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában”, *Történelmi Szemle* LVIII 4. sz. (2016): 519–532; HÖNICH Henrik, „»Közönséges boldogság« és »közjó«: Fogalomhasználatok Oswald Zsigmond Az igaz hazafi című művében”, *Történelmi Szemle* LVIII (2016): 505–518.

¹⁹ Grete KLINGENSTEIN, „Universitätsfragen in der österreichischen Monarchie um 1800”, in *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, hrsg. Richard Georg PLASCHKA und Karlheinz MACK (Wien, 1983), 80–88; HOCHGERNER, *Studium und...* (1983), 102–104; EGGLMAIER, „Am Beispiel... (1995), 106–108.

porodtak, felerősödtek, s idővel alternatív koncepciókká álltak össze.²⁰ Másfelől pedig hiába derült ki gyorsan, hogy a kameralisták konkrét társadalomjobbító elképzelései utópisztikusak, megvalósíthatatlanok, a kameralisztika azon elvi alapvetése mindentől függetlenül tartósan szilárd maradt, miszerint a tudományoknak, a tudományok művelőinek s nem utolsósorban az egyetemeknek közvetlen beleszólási joguk, mi több, felelősségük van környezetük sorsának alakulásába. A közjó elérése értelmiségi feladattá vált. S mivel kiderült, hogy nem ismerjük annak pontos mikéntjét, az arról való vitatkozás is azzá lett – szöges ellentétben az eredeti elképzelésekkel.

Az egyetemek egy másik tudománytörténeti-tudománypolitikai oldalról is döntő lökést kaptak ahhoz, hogy kivonuljanak a skolasztikus hagyományok elefántcsonttornyából. Nemcsak megjelentek, hanem meg is erősödtek azok a tudós társaságok, amelyek így igazi alternatívát nyújtottak a tudományos kutatások és a tudományos közélet szervezésére. Jóllehet a modellalkotó nagy akadémiák (London, Párizs, Berlin, Pétervár) a 17. század második harmadának szülöttei, valójában az akadémiai mozgalom csak két-három emberöltővel később, az 1730-as évektől lépett igazán dinamikus fázisba. Ekkor nyíltak meg sorra a hasonló intézmények Európa különböző fejedelmi székelyein, szellemi centrumaiban, éppen csak kibontakozóban lévő nagyvárosaiban. A 18. század közepén még sokszor övezték visszatérően kudarcok az alapítási kísérleteket – a bencés rend például Közép-Európában Köln, Bécs, Prága, Würzburg, Regensburg és Passau városában is sikertelenül próbálta megszervezni az egyetemen kívüli tudós fórumot. E hosszú sor ugyanakkor nemcsak a még kivétel nélkül bekövetkező kudarcot jelzi, hanem azt az elszántságot is, amellyel a tudományok sokoldalú, a felvilágosodás kívánalmainak megfelelő művelésére elkötelezett közép-európai egyházi tudósok, kiemelkedő műveltséggel rendelkező szerzetesek fel voltak vértézve. A bencések aztán első sikerüket 1748-ban Regensburgban érték el egy tisztán egyházi tagokból álló vitakör formalizálásával. De Regensburg mellé hamarosan Göttingen (1751), Lipcse (1752), Augsburg (1753), Halle (1754) és München (1759) is feliratkozott azon szellemi centrumok sorába, ahol az egyetem mellett akadémia is segítette a tudományos ötletek kibontakozását. A Habsburg Monarchiában is jól tetten érhető az akadémiaalapítási szándék folytonossága: hiába csak 1847-ben nyílt meg – a régióban legkésőbb, két és fél évtizeddel a pesti s hat és fél évtizeddel a prágai után – a bécsi Osztrák Császári Tudományos Akadémia, előzőleg a térségben is fontos kísérletek szökkentek szárba. Így például az 1730–40-es években Salzburgban és Innsbruckban működött ideig-óráig egyetemről független tudós kör, majd 1746-ban kifejezetten a helyi jezsuita egyetem ellenében alakult meg a morvaországi Olmützben a Monarchia első akadémiaja.²¹

²⁰ Ennek egyik nagyon érdekes és érzékletes példája Ausztriában a szaktanári vita, illetve Martini korporatív autonómiára épülő koncepciója. Erről részletesen: UGRAI János, „Egy »liberális« oktatáspolitikus a 18. század végén: Karl Anton von Martini tanügyi munkássága”, *Századvég* 56 (2010): 45–70.

²¹ Andreas KRAUS, *Vernunft und Geschichte: Die Bedeutung der deutschen Akademien für die Entwicklung des Geschichtswissenschaft im späten 18. Jahrhundert* (Freiburg–Basel–Wien, 1963); Ludwig HAMERMAYER, „Akademiebewegung und Wissenschaftsorganisation: Formen, Tendenzen und Wandel

Az akadémiai mozgalom sikeresnek bizonyult. Máig nagy presztízsű, komoly társadalmi befolyással rendelkező szervezetek alakultak, amelyek ugyan eleinte sokszor csak maroknyi tudóst tömörítettek, de egy-két nemzedéknyi idő elteltével hosszú távon is kétségtelenné vált a társadalmi súlyuk. A tudós társaságok pozíciójának megszilárdulása – valamint nyomukban a tudományos közélet egyéb fórumainak, egyesületeknek, folyóiratoknak, könyvkiadóknak stb. a virágzása – témánk szempontjából is nehezen felbecsülhető hatást gyakorolt az egyetemek világára.

Közismert ugyanis az az összefüggés, ami a 18–19. század fordulóján az európai egyetemeken is érvényesülni kezdett: a monopolhelyzetben lévő intézményeket az állam sokkal könnyebben tarthatja ellenőrzés alatt, s a jogok-kiváltságok rendszerével hatékonyabban pacifikálhatja, mint az ilyenféle kiemelt pozícióját elvesztő, versenyhelyzetbe kerülő szervezeteket.²² A kizárólagosságból versenyhelyzetbe sodródó szervezeteken belül pedig az átmenet idején különösen felerősödnek a belső disszonanciák, diszharmonikus folyamatok – ez a 19. század első felében szintén nagyban segítette az egyetemi polgárság politikai aktivitásának markáns átformálódását.

Egyetemtörténeti fejlemények

A felvilágosodás bő százéves időszaka két lépésben szinte teljesen megváltoztatta az egyetemi tanulmányok belső szerkezetét. A középkori és kora újkori egyetem fundamentumát a teológia-filozófia-filológia egysége, s az ehhez szorosan köthető, e hármas értelmezési keretbe könnyedén beilleszthető kérdések, problémakörök biztosították. Ez a felállás ugyan nem zárta ki az egyéni kutatói specializálódás lehetőségét, de részint a keresztény kánon alá rendelte az esetleges egyedi megismerési eljárásokat, részint – és ez a fontosabb – nem követelte azt meg. Az egyetemi hallgató munkáját éppúgy teljes értékűnek tekintették, mint az egyetemi professzorét anélkül, hogy a klasszikusok egyszerű reprodukcióján túl bármi komolyabbat is alkotott volna. A középkori és kora újkori egyetem tananyaga a polgárai számára magától értetődően teremtett meg egy széles bázisú közös nyelvet, s követelt meg egy közös értékrendszert és tematikai orientációt.

Ez előbb az 1700-as évek első felében a göttingai egyetemesezmény jegyében változott meg. Az elit egyetemi tudományos felkészítés ezen ideáltipikus változatának három fontos, egymást kiegészítő, egymással egyensúlyban álló eleme különíthető el. Egyrészt fontos újdonság a tematikai sokszínűség. A megismerés immár mindenféle ma

---

in Europa während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts”, in *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, hrsg. Erik AMBURGER, Michal CIESLA und László SZIKLAY (Berlin, 1976), 1–84; Ludwig HAMMERMAYER, *Geschichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften 1759–1807*, I. (München, 1983), 2–34.

²² Winfried SPEITKAMP, „Staat und Bildung in Deutschland unter den Einfluss der französischen Revolution”, *Historische Zeitschrift* 250 (1990): 558–564.

ismert – akkoriban pedig esetleg még csak épp kibontakozóban lévő – diszciplínájához kötődhetett a kutatás fókuszpontja. Polgárjogot nyertek a történeti, jogi, statisztikai, közgazdasági, kémiai, állattani, optikai, mechanikai stb. stb. kiindulópontú vizsgálatok, amelyeket a hagyományos teológiai, filozófiai súlypontú kutatásokkal egyenrangúnak ismertek el. Másrészt kifejezetten ösztönözték azt, hogy professzorok és hallgatók egyaránt egészen új utakat próbáljanak ki, egyénenként teljesen más tanulmányi és önálló kutatói pályán haladjanak. E két fenti tényező révén rendkívül összetetté és nehezen reprodukálhatóvá vált az egyes diákok felkészítése, illetve az egyes egyetemeken, katedrákhoz kötődően folyó oktató-kutató munka. Ezt az egyediséget volt hivatott ellensúlyozni a göttingeni paradigma harmadik jellegzetessége: az a mindenki számára fenntartott nyelvi-filozófiai jellegű értelmezési kontextus, amely egyfelől az egyes igen specifikus kutatási és tanulmányi folyamatokat holisztikussá tette, másfelől pedig biztosította a különböző utakon járó egyetemi polgárok számára a szakmai alapú közös nevezőt, közös nyelvet.²³

Ez az elit egyetemi modell azonban nem terjedhetett el tömegesen. Nemcsak rendkívül költséges és körülményes volt ez az együtt gondolkodási forma, hanem valójában illuzórikus is. Hisz a tudományos specializálódás rövid távon kevésbé összeegyeztethető a globális világmagyarázatok keresésével. Egy ember élete általában kevés ahhoz, hogy szakszerű tudományos eredményre jusson egy szűk keresztmetszetű kérdéskörben, s azt azon nyomban bele is helyezze egy mindent átfogó összefüggésrendszerbe. Ez különösen utópisztikus elvárás a tanulmányait folytató, pályáját még meg sem kezdő hallgatókkal szemben.

Épp ezért ezt az átmeneti paradigmát hamarosan kiegészítette, majd el is halványította az ún. humboldti egyetemismény. Ennek keretében az egyre inkább szakosodó-specializálódó tanszékek és professzorok részint standardizált, közmegegyezésen alapuló eredményeket, ismereteket közvetítettek, részint pedig rendszeresítették a professzoroknak és a hallgatóknak a korábbiaknál sokkal inkább nyomon követhető, megismételhető vagy épp sokszorosítható együttműködésén alapuló szemináriumi formát. Az egyetem ily módon a közös, meglehetősen merev társadalmi és tudományfilozófiai normákat követő professzorok előadásainak színteréből előbb professzorok és hallgatók csaknem korlátlanul szabad, közös gondolkodásának helyszínévé, majd pedig a professzorok és a hallgatók szabályozott együttműködésén alapuló, a normatív tanítást és a szabad gondolkodást ötvöző intézményévé vált.²⁴

²³ Andreas KRAUS, *Vernunft und...*, 163–187; Meinhardt GÜNTHER, *Die Universität Göttingen: Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1974* (Göttingen–Frankfurt am Main–Zürich, 1977), 9–51; BÉKÉS Vera, „A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem”, in *Az európai egyetem funkcióváltozásai: Felsőoktatás-történeti tanulmányok*, szerk. TÓTH Tamás (Budapest, 2001), 73–94; Susanne-Preglau HÄMMERLE, *Die politische und soziale Funktion der österreichischen Universität: Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Innsbruck, 1986), 46–88.

²⁴ STICHWEH, *Wissenschaft...*, 207–245; TÓTH Tamás, „A napóleoni egyetemről a humboldti egyetemig”, *Világosság* XL 8–9. sz. (1999): 75–79.

A szakosodás ezen fokán tehát feladták a minden tanulmányokat összefogó közös nyelvet. A modern egyetemek polgárai, diákjai innentől kezdve valójában nem tudnak tudományos igénnyel diskurálni egymással. Ez a közös nevező csak az azonos tudományágot, s leginkább azon belül is csupán az azonos részterületet elmélyülten megismerők közösségének maradt fenn. Ennek nyomán az egyetemek hallgatóságát összekötő kapocsként megerősödött a közéleti kérdések jelentősége. A közügyek alakítására, az arról való gondolkodásra előzőleg felhatalmazást és bátorítást kaptak a diákok, a humboldti reform sikerét követően pedig nem is nagyon maradt más eszköz a kezükben, mint hogy értelmiségiként pozíciót foglaljanak maguknak az egymással való kommunikációban.

Miközben az egyéni politikai aktivitás dominánsan ambíciókból, szakmai és egzisztenciális törekvésekből ered, egy-egy csoport kollektív politizálása, közös fellépése általában közösen megélt elégedetlenségre, türelmetlenségre vezethető vissza. Kevésbé ismert, noha könnyen belátható összefüggés, miszerint az iskolázás a 19. századi rendszerszerűvé válásig a legkevésbé lehetett táptalaja a kollektív elégedetlenségnek. Amíg a tanulmányi szabályok nem voltak uniformizáltak és kötelező érvényűek, az iskolázás nagy teret biztosított a szabad döntéseknek. Csaknem korlátlanul dönthetett a tanuló (vagy a szülője, pártfogója) arról, hogy hol, mennyi ideig tanuljon, mikor hagyja abba, netán mikor milyen másik iskolát, tanárt válasszon a maga számára. (Természetesen a döntés szabadságát súlyosan korlátozták az egyén lehetőségei – amelyek nem kizárólag pénzügyi természetű korlátok voltak, hanem sokszor a fizikai mobilitás, illetve az információáramlás behatároltságából fakadtak. Ezek a tényezők azonban ezúttal mellőzhetőek, témánk szempontjából irrelevánsak.)²⁵

A 18–19. század fordulójától, az állami (uralkodói) oktatáspolitikai térnyerésétől fogva mind nagyobb igény mutatkozott azonban arra, hogy szabályozzák az iskolatípusok egymásra épülését, illetve az azonos szintű iskolák egymáshoz igazítását. A képzettségi kritériumok standardizálása magával vonta a bizonyos iskolázottsági szinthez kötelező tanulmányi idő, elvégzett kurzusok, az iskolaszintek közötti átlépés, továbbtanulás szigorú meghatározását. Erre épült rá a 19. század folyamán az Európa nagy részében bevezetett tankötelezettség, amely teljesen új pedagógiai alapszituációt eredményezett: iskolába eredetileg nem vágyó tömegek érdeklődését kellett valamiként felkelteni, fenntartani – hosszú-hosszú éveken át. Az iskolarendszer csúcán az egyetemek sem képeztek kivételt. A tradicionális képzésszervezési logikában a 18. században is kiemelkedően tanult embernek, értelmiséginek számított az, aki akár csak egy-két éven át is hallgatott néhány professzort. A 19. század közepétől a diploma és utána a diplomás állás megszerzéséhez viszont már csaknem mindenhol pontosan kiköveztet út végigjárására volt szükség. A tanulmányi idők meghosszabbodtak, a kötelezettségek rögzültek és jelentősen gyarapodtak.²⁶

²⁵ Ennek a nagy, összetett problémakörnek a legátfogóbb vizsgálatára Sasfi Csaba révén került sor: SASFI Csaba, *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében* (Budapest, 2013).

²⁶ Ennek folyamatát mutatja be a középiskolai tanárképzés példáján: NÉMETH András, „A magyar középiskolaitanár-képzés fejlődése: A főbb nemzetközi recepciós modellek tükrében”, *Iskolakultúra* 3 (2003): 53–68.

Ez pedig témánk szempontjából is új helyzetet teremtett: korábban az elégedetlenségnek egyszerűen ajtót lehetett mutatni, ha önszántukból nem döntöttek maguk a távozásról.²⁷ Az iskolázás rendszerszerűvé válásával ez egyre nehezebbé vált. Sokaknak kellett mérlegelniük, hogy az elvégzett hónapokat, esztendőket veszni hagyják-e, vagy vállalják az időnkénti sikertelenségükből, súlyos anyagi helyzetükből, szakmai, netán emberi konfliktusokból adódó frusztrációt. És sokan természetesen a folytatás mellett döntöttek. Így viszont az egyetemek falain belül halmozódtak olyan feszültségek, amelyekkel korábban sosem kellett tömegesen számolnia az intézménytípusnak.

Munkapiaci-hivatástörténeti fejlemények

A stabilizálódó tanulmányi idő és a képzési-kimeneti standardok automatikusan segítették elő az egyes foglalkozások hivatássá válását, professzionalizációját.²⁸ Ezzel egyidejűleg pedig jelentősen átalakult az adott szakmák rekrutációja is: a pontosan számon kérhető iskolai végzettség révén az állás elnyerésének fő feltételévé lépett elő az iskolai bizonyítvány, tanúsítvány. Ennek az egymást erősítő mechanizmusnak a nyomán a munka világa visszahatott az oktatás világára – bizonyos mértékig át is alakítva azt a képzés világává. S mint minden piac, a munkapiac is tökéletlen. Egyensúlyi helyzet csak az ide-oda irányuló ingamozgás rövid pillanataiban jellemzi. Azaz egy-egy szakmába, annak álláshelyeibe vagy túlságosan nehéz bejutni, vagy épp könnyű, attól függően, hogy túlkínálat vagy hiány állt-e elő a munkavállalókból. Amint azt a német társadalomtörténészek két-három évtizede igen részletes adatsorok sokrétű elemzésével kiderítették, az üres álláshelyek számának, illetve a végzettséghez kötött munkalehetőségre való várakozási idő hosszának az intenzív változása a 18. század végétől kezdve határozottan befolyásolta az oktatási rendszer kapacitását is. Mivel elsőként a diplomát igénylő munkakörök bemeneti feltételei standardizálódtak, a felsőoktatás volt az oktatási rendszer első szegmense, amelyet a munkapiaci ingamozgások befolyásoltak.

A munkapiac és az arra reagáló oktatás-képzés volumenének ciklikussága a következő szakaszok sorozataként írható le sematikusán. Jellemzően a bürokratizálódó s szakmai-

²⁷ A sárospataki kollégiumra vonatkozó, kiterjedt elsődleges forrásbázison alapuló kutatásunk során ezt a mechanizmust részletesen feltártuk: UGRAI János, „Vargabetűk az iskolában: A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről”, *Korall* 46 (2011): 87–113. Hasonló következtetéseket tartalmaz Csokonai Vitéz Mihály egészen részletes biográfiai feldolgozása. Szilágyi Márton hangsúlyozza, hogy Csokonai kollégiumból való kizárása éppúgy nem számított kivételes eljárásnak, mint az, ha valakit kizárás után visszavettek az iskolába, vagy az, hogy ha egy elbocsátott s iskoláit nem befejező diák szép karriert fut be felnőttként. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói* (Budapest, 2014), 126–144.

²⁸ Szintén a középiskolai tanárok példájához: Rainer BÖLLING, *Sozialgeschichte der deutschen Lehrer: Ein Überblick von 1800 bis zur Gegenwart* (Göttingen, 1983); KELLER Márkus, *A tanárok helye: A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében magyar–porosz összehasonlításban* (Budapest, 2010); GARAI Imre és NÉMETH András, „Construction of the national state and the institutionalization processes of the modern Hungarian secondary school teacher training system”, *Espacio, Tiempo y Educación* 5 (2018): 1, 219–232.

lag is megalapozott befolyását mind több területre (közigazgatás, orvoslás, középítkezések stb.) kiterjeszteni vágó állam, illetve az újfajta szakértelmiséget igénylő ipari fejlemények révén a 18. század közepétől sorra jelennek meg azok a feladatok, amelyeket a rendelkezésre álló szakemberekkel nem lehet ellátni. A hiányjelenség ösztönzőleg hat a felsőoktatásra – megemelkednek a már meglévő intézményekben és képzési formákban a létszámok. Emellett újabb intézmények, szakok, képzési formák is segítik az igények minél gyorsabb (de még szakszerűnek elfogadható) kielégítését. Időközben persze a munkapiac addig nem ismert munkaszervezési eljárásokkal, munkamegosztással, meglévő szakembereinek kreatív felhasználásával önállóan is gondoskodik a hiánytünetek csökkenéséről. A két fél (a munkáltató és a képző szervezet) együttesen nemcsak felszámolja a munkaerőhiányt, hanem új problémát is termel: a munkaerő-túlkínálatot. A telített munkapiacon aztán megnehezül az elhelyezkedés, meghosszabbodik a pályakezdésnél az első alkalmazásig tartó várakozás ideje, szigorúbbá válik a munkavállalók szelektálása és kihágás esetén a szankcionálásuk is. Ezek egyértelmű, húsba vágó tünetei a telített munkapiacnak, ami társadalmi feszültségeket, elégedetlenséget okoz. Ennek az elégedetlenségnek a nyomán a képzési rendszer korrekcióra, kapacitásának csökkentésére, a képzés be- és kimeneti feltételeinek szigorítására szorul. (Az oktatási intézmények másik reakciója kreatív megoldások keresése, innovációk végigvitele vagy egyszerűen csak a létszámcsökkentési folyamatok blokkolása, lassítása. Ez fontos része az intézményi szintű alkalmazkodásnak, de jelen témánkhoz kevésbé tartozik ennek tárgyalása.) Ennek köszönhetően idővel csökken a pályára lépni szándékozók száma, amely azonban már egy új kör kezdetéhez vezet, hiszen hamarosan munkaerőhiány tünetei lesznek észlelhetőek, amire a képzési kapacitás ismételt megnövelése, átcsoportosítása lehet a válasz.

Ez a lépéssorozat persze ilyen-olyan egyedi okokból időnként torzult, újabb szempontokkal egészült ki az elmúlt másfél évszázadban, de jobbra mégis alkalmas a munkapiac és a felsőoktatás (valamint a szakképzés) közötti kapcsolat történetének felvázolására. Jogászok, tanárok, papok, orvosok képzési és elhelyezkedési jellemzőit vizsgálva a német kutatók az első ilyen több szakaszból álló ciklus kezdetét az 1770-es évekre teszik, s a második világháborúig hat különböző ciklust különítenek el.²⁹

Témánk szempontjából alig túlbecsülhető a jelentősége ennek a problémakörnek. Három egymásra rakódó zavar-, változás- és elváráshalmazról van ugyanis szó. Az egyik halmazt a munka, a másikat pedig az oktatás világa képezi. Mindkettőt egyedi dinamika mozgatja, amelyben számos önérdék érvényesül. E két világot pedig egy közös felület, a harmadik zavarhalmaz köti össze. E három halmaz teljes körű harmonizálása egyfelől lehetetlen, hisz az oktatási rendszer mindig is bizonyos késéssel képes csak reagálni a környezetében végbemenő gazdasági-technológiai-munkaszervezési változások-

²⁹ Az egész problémakör részletes összegző leírása: Hartmut TITZE, *Der Akademikerzyklus: Historische Untersuchungen über die Wiederkehr von Überfüllung und Mangel in akademischen Karrieren* (Göttingen, 1996). Tanárookra vonatkozó feldolgozás ebben a szellemben: Rainer BÖLLING, „Lehrerarbeitslosigkeit in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert”, *Archiv für Sozialgeschichte* XXVII (1987): 229–258.

ra. Másfelől nem is kívánatos, hisz az oktatásnak sokkal több funkciója, társadalmilag releváns feladata van, mint hogy kizárólag a gazdaság munkaerőigényének feleljen meg.

Jelen tudásunk szerint tehát a zavarok, társadalmi feszültségek egyidejűleg több irányból is előállhatnak, s ezáltal ismétlődően változatos összetételű, nehezen kalkulálható nehézségeket okozhatnak. Ez pedig jelentősen megnehezíti a valamilyen szakmára készülőknek a pályorientációját. Időről időre megváltozhatnak az egy-egy képzésbe való bejutás feltételei, a tanulmányi pályát lassító-gyorsító előírások, illetve a pályakezdetést akadályozó vagy épp ösztönző, a szakmát űzők körébe való bebocsáttatást szabályozó tényezők. Mindez a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság érzetének állandósulásához vezet a képzésben részt vevők körében.³⁰

Ennek az érzésnek a mértéke egy stabil társadalmi berendezkedésben nem feltétlenül jelentős. De az ezzel kapcsolatos indulatok bármilyen kisebb-nagyobb krízisben gyorsan intenzívvé válhatnak, s ráadásul még alapesetben is elégségesek arra, hogy az egyetemisták maguktól értetődően foglalkozzanak a saját szakmájukon kívül eső, de annak dinamikáját közvetlenül befolyásoló közéleti, társadalmi kérdésekkel. Azt kell látnunk, hogy az egyetemek világában (is) végbemenő professzionalizációs, szabványosítási és intézményesülési folyamatoknak éppúgy egyenes következménye a jövővel való kalkulálás fokozódása, s az ezzel kapcsolatos félelmek és remények egymásra rakódása, mint a munkapiaci változások egyértelművé válásának. A félelmek és remények halmozódása pedig elősegíti az egyéni és csoportérdekek artikulálását, ami végső soron politikai aktivitáshoz vezet.

Összegzés

A 19. század első évtizedeiben látványosan megváltozott az európai egyetemek ifjúságának politikai szerepvállalása. Az *universitas* diáksága korábban is fellépett érdek- vagy értékalapú célok reményében, s ilyenkor tekintélyes érdekérvényesítő képességről tett tanúbizonyságot. Ám a középkori és kora újkorai politikailag releváns szerepvállalásuk teljesen eltért a későbbiektől. Az 1810-es évektől az egyetemi diáknak mint önálló, immár az *universitastól* és a professzoraitól független aktornak a politikai véleményalkotásával és szerepvállalásával mindenkor számol – s rendszerint tart is tőle – a hatalmat gyakorló politikai elit.

Az egyetemi diákság politikai szerepének színeváltozása számos, közel egy időben végbemenő változás egymásra halmozódásának eredménye. Tanulmányunkban ezeket a tényezőket gyűjtöttük össze. A felvilágosodás eszméi az értelmiségi lét alapfeltételévé emelték a kritikusságot, a mindenre rákérdezés, a mindenben kételkedés elvét. A felvilágosult abszolutizmust támogató kameralizmus ezzel ugyan nem értett egyet, de vele

³⁰ Igen érzékletes példát biztosított erre az egyetemi szféra túlbujánzása Magyarországon a közelmúltban. Vö. POLÓNYI István és TIMÁR János, *Tudásgyár vagy papírgyár?* (Budapest, 2001); POLÓNYI István, *Az aranykor vége: bezárnak-e a papírgyárak?* (Budapest, 2013).

párhuzamosan az értelmiségi kötelességeként definiálta a közjóért cselekvést, s korlátok között az arról való gondolkodást. Az egyetemek ebben a dinamikusan változó szellemi közegben ráadásul elveszítették a tudományszervezésben betöltött monopóliumukat. Az akadémiákkal szemben olyan versenybe kényszerültek, amely szervezeti és tartalmi tekintetben is elősegítette radikális megváltozásukat. Ennek a változásnak az egyik legfőbb eleme az volt, hogy a holisztikus, átfogó tananyag helyébe különböző tudományos diszciplínák szerint szerveződő, mélységelvű, egymástól egyre inkább izolálódó szakismeretek léptek. Mindezek hatására az immár nagyon különböző dolgokat tanuló egyetemi ifjak korábbi, teológiai-filozófiai-filológiai alapú közös nyelve megszűnt, s legfőbb közös értelmiségi témájukká a közügyek megvitatása vált. Erre a jelenségre erősítették rá azok a professzionalizációs folyamatok, amelyek rávilágítottak a munkapiac és a képzés világa közötti ciklikus diszharmóniára, s amelyek állandósították a pályakezdő diplomások álláskeresési, elhelyezkedési félelmeit.

Összességében az egyes diplomás szakmák elkülönülése, tudományos alapjuk szakszerűvé válása, a diplomásoktól elvárt, kritikusságon alapuló közéleti aktivitás igénye, s nem utolsósorban e diplomások számos forrásból eredő, újszerű bizonytalansága közös erővel tette az egyetemen tanuló ifjúságot saját kora problémái iránt különösen érzékenyé.